

Maxim Karaliou, Powstanie i funkcjonowanie polskich i łotewskich narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej (1924–1939).

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Joanny Gierowskiej-Kallaur i prof. dr historii Ēriksa Jēkabsonsa

Streszczenie w języku polskim

Rozprawa doktorska poświęcona jest zagadnieniom powstania i funkcjonowania polskich oraz łotewskich narodowościowych rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej w latach 1924–1939. Ich dzieje są istotne dla zrozumienia dynamiki przemian bolszewickiego reżimu – od form autorytarnych po totalitarne – w okresie międzywojennym.

Analiza została przeprowadzona na podstawie dokumentów (z których znaczna część została po raz pierwszy wprowadzona do obiegu naukowego) przechowywanych w archiwach Białorusi, Łotwy, Polski i Rosji, a także źródeł drukowanych, materiałów prasowych i dotychczasowych opracowań.

Narodowościowe rady wiejskie stanowiły narzędzie bolszewickiej polityki narodowościowej. Zostały powołane w odpowiedzi na wielowymiarowe wyzwania społeczno-polityczne wynikające zarówno z potrzeby stabilizacji regionu po okresie wojen i rewolucji, jak i z konieczności kontrolowania mniejszości narodowych. Będąc jednostkami administracyjno-terytorialnymi niższego szczebla, pełniły funkcję dwojaką: z jednej strony służyły indoktrynacji społeczeństwa i umożliwiały kształtowanie kadry na wypadek eksportu rewolucji światowej, z drugiej – umożliwiały zaspokojenie potrzeb mieszkańców i ich obsługiwanie w języku ojczystym.

W pracy szczególną uwagę poświęcono zarówno aspektom politycznym i ideologicznym, które determinowały funkcjonowanie rad w kontekście zmian stalinowskiej polityki narodowościowej – od czasów NEP-u po Wielki Terror – jak i realiom życia codziennego. Pozwoliło to odtworzyć sytuację mieszkańców tych rad i ukazać, w jaki sposób instrumentalne wykorzystywanie mniejszości narodowych stawało się zarazem przestrzenią ich ograniczonej autonomii i zachowania tożsamości. Choć rady tworzyły jedynie pozory autonomii narodowo-kulturalnej, skupiska Polaków i Łotyszów wykorzystywały je do poprawy warunków gospodarczych, rozwoju szkolnictwa w języku ojczystym, pielęgnowania tradycji oraz praktyk religijnych.

Powołanie polskich i łotewskich rad w latach 1924–1928 było wynikiem aktywności lokalnych biur komunistów Polaków i Łotyszy, choć sama decyzja miała charakter odgórny i wynikała z kilku przesłanek. Po pierwsze, bolszewicy, realizując idee Lenina, traktowali kwestię narodowościową jako instrument polityczny. Leninowska dialektyka zakładała możliwość czasowego sojuszu z ruchami narodowymi, a następnie ich ograniczenia lub eliminacji w zależności od potrzeb partii. Pozwoliło to zyskać sympatię narodów nierosyjskich, zahamować tendencje separatystyczne i legitymizować władzę. Po drugie, tworzenie rad odpowiadało potrzebom propagandowym ZSRS – dzięki zapewnieniu mniejszościom szkół w języku ojczystym oraz możliwości organizowania życia kulturalnego i administracyjnego, Związek Sowiecki mógł prezentować się jako państwo demokratyczne i postępowe. Szczególne znaczenie miało to w odniesieniu do Polaków i Łotyszy, których państwa macierzyste – II

Rzeczpospolita i Republika Łotewska – graniczyły z Białorusią Sowiecką i nie przyjęły idei socjalistycznych. Po trzecie, rady, zwłaszcza przygraniczne, pełniły funkcję swoistego „Piemontu”, gdzie mniejszości miały dostrzegać korzyści systemu sowieckiego i potencjalnie stać się jego propagatorami w krajach macierzystych.

Polacy i Łotysze generalnie pozytywnie odnosili się do organizacji rad, mimo ich instrumentalnego charakteru. Instytucje te stały się istotnym elementem życia społecznego mniejszości i sprzyjały konsolidacji mieszkańców danej narodowości. Polacy wykorzystywali rady przede wszystkim do rozwijania szkolnictwa w języku ojczystym, traktując je jako ośrodek podtrzymywania polskości. Łotysze natomiast koncentrowali się na korzyściach gospodarczych – ochronie przed odcięciem ziemi, możliwościach zakładania spółek i spółdzielni oraz uzyskiwaniu ulg kredytowych. Tym samym w okresie NEPu została osiągnięta pewna równowaga między konstruowanym przez bolszewików nowym systemem społecznym a zachowaniem przez ludność cech i tradycji kulturalno-narodowościowych.

Inaczej wyglądała sytuacja w latach 1931–1932, kiedy powołanie polskich rad wiejskich, w tym także dzierżyńskiego rejonu polskiego, było decyzją wyłącznie odgórną, niewynikającą z jakichkolwiek aktywności lokalnych. Ta działalność miała charakter prewencyjny wobec dużego skupiska Polaków, co potencjalnie stwarzało niebezpieczeństwo dla systemu. W tym czasie narodowościowe biura w partii, wcześniej lobbujące na rzecz tworzenia nowych jednostek, zostały już zlikwidowane. Decyzje centrali podporządkowano bieżącej polityce zagranicznej wobec II Rzeczypospolitej. Po wyczerpaniu swej funkcji propagandowej władze stalinowskie oficjalnie deklarowały rozwiązanie kwestii narodowościowej w Związku Sowieckim, w praktyce jednak rozpoczęły metodyczną likwidację narodowościowych jednostek administracyjnych.

W okresie międzywojennym w Białorusi Sowieckiej funkcjonowało 5 łotewskich i 48 polskich rad wiejskich, różniących się sposobem rozmieszczenia oraz czasem trwania – od kilku miesięcy po ponad dekadę. Struktura zamieszkania Łotyszów – na odosobnionych chutorach w oddaleniu od dużych osiedli – uniemożliwiała powołanie większej liczby łotewskich rad wiejskich. Kwestia powołania polskich rad wiejskich przez cały okres międzywojenny miała charakter polityczny. Długotrwałe istnienie m.in. łotewskich rad grudzińskiej i galicko-myzkiej oraz polskich aleksandrowskiej i kustownickiej świadczyło o pewnym stopniu stabilizacji administracyjnej. Obsada kadrowa była jednak ściśle kontrolowana przez partię, a kwestie budżetowe pozostawały w niemal całkowitej zależności od władz rejonowych. Deklarowana autonomia pozostawała więc w sprzeczności z ograniczonymi możliwościami zaspokojenia codziennych potrzeb mieszkańców. Lokalne inicjatywy – rozbudowa szkół, organizacja wydarzeń kulturalnych czy organizacja ochrony przeciwpożarowej – były często hamowane przez brak środków, odpowiedniej kadry i rotację kierownictwa.

Wykonywanie głównego zadania propagandowego, czyli obsługi ludności w języku ojczystym, przebiegało różnie. W drugiej połowie lat dwudziestych odnotowano jednak pewien postęp. Ponieważ w rejonowych komitetach wykonawczych brakowało funkcjonariuszy zdolnych do przeczytania korespondencji i sprawozdań w języku polskim czy łotewskim, protokoły rad sporządzano w językach narodowych, a także po białorusku lub rosyjsku. Według danych wynikających ze spisu ludności z 1926 r. pozycja języka łotewskiego w radach była stosunkowo silna, natomiast język polski ustępował

białoruskiemu. Niemniej istnienie narodowościowych rad wiejskich zdecydowanie zahamowało procesy asymilacyjne wśród Polaków i Łotyszy.

Relacje w radach między mniejszościami narodowymi a otaczającą ich ludnością białoruską były zróżnicowane. Łotysze cieszyli się uznaniem za pracowitość i nowoczesne metody gospodarowania, a ewentualne napięcia miały głównie charakter ekonomiczny. W przypadku Polaków współżycie było trudniejsze – zarówno ze względu na obciążenia historyczne, jak i antypolską propagandę sowiecką, przedstawiającą Polaków jako agentów państw burżuazyjnych. Władze kwestionowały też tożsamość polską części mieszkańców, traktując ich jako Białorusinów-katolików, których należało „przywrócić” narodowi białoruskiemu, co potęgowało konflikty z młodą inteligencją białoruską.

Codziennosc w radach kształtowały także procesy modernizacyjne – zmiany w roli kobiet, rozwój nowych zawodów, organizacja żłobków, indoktrynacja szkolna czy wprowadzanie nowych wzorców obyczajowych – które wchodziły w konflikt z tradycyjnym stylem życia. Szczególnie negatywnie odbierano antyreligijną politykę władz. Mimo to Polacy i Łotysze w narodowościowych radach wiejskich starali się zachować elementy własnej tożsamości, korzystając z ograniczonej przestrzeni wolności, jaką dawały rady.

Kolektywizacja nie spotkała się z poparciem zarówno Polaków, jak i Łotyszy. Jako społeczności relatywnie zamożniejsze stali się oni pierwszymi ofiarami represji, usprawiedliwianych narracją o sabotażu i szpiegostwie na rzecz obcych państw. Odkulaczanie, aresztowania i wysiedlenia zmieniały strukturę etniczną wsi. Udział mniejszości w radach spadał, a do kolchozów wstępowano głównie pod przymusem. Część ludności porzucała rolnictwo i przenosiła się do miast aby pracować na powstających tam zakładach fabrycznych.

W drugiej połowie lat trzydziestych Stalin podjął decyzję o pełnej centralizacji państwa, w którym wszelkie odmienności uznano za zagrożenie. Pod hasłem kultury „narodowej w formie i socjalistycznej w treści” władze dążyły do osłabienia przejawów odrębności narodowościowej. Postępy w prowadzeniu kancelarii rad w językach narodowych malały, zasada większości rdzennej ludności przestała być bezwarunkowa, dla starszych klas nie drukowano już podręczników w językach mniejszości, a możliwości kontynuowania nauki w języku ojczystym były niemal niedostępne dla dzieci chłopskich. Zubożenie ludności ograniczało dążenia do rozwoju, a walka z religią miała na celu zniszczenie duchowych korzeni kultury narodowej. Na początku lat trzydziestych w narodowościowych radach wiejskich nie było już żadnych przejawów autonomii. W istocie pozostawiono im jedynie funkcje fiskalne i rejestracyjne, pozbawiając prawa do zarządzania terytorium i zasobami finansowymi. O kierownictwie decydowało centrum, które mogło dokonywać zmian w dowolnym momencie, rejon zaś kontrolował sprawy budżetowe. Wszystkie niepaństwowe organizacje społeczne zawiesiły działalność (z wyjątkiem tajnych kółek religijnych).

Od 1934 r. stopniowo likwidowano narodowościowe jednostki administracyjne. Ostateczna likwidacja łotewskich rad wiejskich w Białorusi Sowieckiej była związana z konsekwencjami „operacji łotewskiej” NKWD, podczas gdy kwestia polska została niemal całkowicie rozwiązana jeszcze przed rozpoczęciem „operacji polskiej” NKWD, która jedynie zatarła ślady polskiej obecności na ziemiach białoruskich. Likwidację polskich rad wiejskich poprzedziło przekształcenie szkół polskich w białoruskie.

Historia narodowościowych rad wiejskich pozostawiła jednak trwały ślad w dziejach mniejszości narodowych na ziemiach białoruskich. Ukazuje ona złożoną sieć zależności między władzami centralnymi a społecznościami lokalnymi, mechanizmy kontroli politycznej, strategie przetrwania i sposoby zachowania tożsamości kulturowej w warunkach ograniczonej autonomii. Badania te pogłębiają wiedzę o bolszewickiej polityce narodowościowej i stanowią punkt wyjścia do dalszych analiz nad sytuacją mniejszości w systemach autorytarnych i totalitarnych.

Słowa kluczowe w języku polskim

Białoruś Sowiecka, bolszewicka polityka narodowościowa, Łotysze, mniejszości narodowe, narodowościowa rada wiejska, okres międzywojenny, Polacy, Związek Sowiecki.

Maxim Karaliou, The Establishment and Functioning of Polish and Latvian National Village Councils in Soviet Belarus (1924–1939)

This doctoral dissertation is devoted to the issues of the establishment and functioning of Polish and Latvian national village councils in Soviet Belarus between 1924 and 1939. Their history is essential for understanding the dynamics of the Bolshevik regime's transformation from authoritarian to totalitarian forms during the interwar period.

The analysis was conducted based on documents (a significant portion of which have been introduced into scholarly circulation for the first time) held in the archives of Belarus, Latvia, Poland, and Russia, as well as printed sources, press materials, and existing scholarly literature.

The national village councils constituted an instrument of Bolshevik nationality policy. They were created in response to the complex socio-political challenges arising both from the need to stabilize the region after wars and revolutions and from the imperative to control national minorities. As lower-level administrative-territorial units, they had a dual role: on the one hand, to serve as instruments of indoctrination and cadre training for the potential export of world revolution, and on the other, they allowed for addressing the needs of the inhabitants and serving them in their mother-tongue.

The dissertation devotes special attention to the political and ideological aspects that shaped the councils' functioning in the context of Stalin's nationality policy – from the NEP period to the Great Terror – as well as to the realities of daily life. This approach made it possible to reconstruct the lived experience of the inhabitants and to demonstrate how the instrumental use of minorities simultaneously created a limited space for autonomy and cultural preservation. Although the councils offered only the semblance of national-cultural autonomy, Polish and Latvian communities used them to improve economic conditions, develop mother-tongue education, and preserve traditions and religious practices.

The establishment of Polish and Latvian councils in 1924–1928 was the result of the activism of local Communist bureaus of Poles and Latvians, although the final decision was made from above and

was shaped by several factors. First, the Bolsheviks, following Lenin's ideas, treated the nationality question as a political instrument. Leninist dialectics envisioned temporary alliances with national movements that could later be curtailed or eliminated according to party needs. This helped secure the support of non-Russian peoples, suppress separatist tendencies, and legitimize Bolshevik power. Second, the councils served propaganda purposes: by allowing minorities to run schools and organize cultural and administrative life in their own languages, the USSR presented itself as a democratic and progressive state. This was particularly important with respect to Poles and Latvians, whose homelands – the Second Polish Republic and the Republic of Latvia – bordered Soviet Belarus and had rejected socialism. Third, especially in border areas, the councils functioned as a kind of “Piedmont” where minorities were expected to experience the advantages of the Soviet system and potentially act as its propagators in their native countries.

Poles and Latvians generally viewed the councils positively, despite their instrumental nature. These institutions became an important element of minority community life and fostered cohesion within ethnic groups. Poles primarily used the councils to expand Polish-language education, treating them as centers for preserving Polish identity. Latvians focused on economic benefits – protection from land redistribution, the ability to establish cooperatives, and access to credit. Thus, during the NEP period, a certain balance was achieved between the Bolsheviks' efforts to construct a new social order and the minorities' preservation of cultural and national traditions.

The situation was different in 1931–1932, when the establishment of Polish village councils, including the Dziarzhynsk Polish District, was an exclusively top-down decision, not stemming from any local initiatives. This measure was preemptive, directed toward large concentrations of Poles, which was perceived as a potential danger to the system. By that time, nationality bureaus within the Communist Party, which had earlier lobbied for new units, had been abolished. Central decisions were subordinated to foreign policy considerations toward the Second Polish Republic. Once their propaganda role had been exhausted, the Stalinist authorities formally declared the “resolution” of the nationality question but in practice began the systematic elimination of national administrative units.

During the interwar period in Soviet Belarus, there were 5 Latvian and 48 Polish councils, with lifespans ranging from a few months to more than a decade. The settlement structure of Latvians – on isolated farms (*chutors*) distant from larger settlements – made it impossible to establish a larger number of Latvian village councils. The issue of establishing Polish village councils remained political throughout the entire interwar period. The long-lasting existence of councils such as the Latvian Grudzinai and Galicka-Myza councils or the Polish Alaksandrai and Kustaunica councils reflected a degree of administrative stability. Nevertheless, staffing was tightly controlled by the party, while budgets were dependent on district authorities. Declared autonomy thus stood in sharp contrast with the councils' limited capacity to provide services meeting the daily needs of residents. Local initiatives such as school construction, cultural events, or fire protection were often stifled by underfunding, lack of qualified personnel, and frequent turnover of leadership.

The council's main propaganda function – serving the population in its native language – was implemented unevenly. However, some progress was observed in the mid-1920s. Since district-level

officials often lacked competence in Polish or Latvian, council records were kept in the national languages as well as in Belarusian or Russian. According to data from the 1926 census, the Latvian language maintained a relatively strong position in the councils. And in the Polish village councils, the Belarusian language was used more often than Polish. Still, the very existence of national village councils slowed assimilation processes among Poles and Latvians.

Relations between minorities and surrounding Belarusians varied. Latvians were generally respected for their diligence and modern farming practices, and economic disputes rarely escalated into ethnic conflicts. For Poles, coexistence was more difficult due to both historical grievances and Soviet anti-Polish propaganda, which portrayed them as agents of bourgeois states. The authorities also challenged the authenticity of Polish identity among some residents, labeling them Belarusian Catholics to be “reclaimed” for the Belarusian nation, which heightened tensions with the emerging Belarusian intelligentsia.

Daily life in the councils was shaped by modernization processes – changing roles of women, new occupations, childcare institutions, ideological schooling, and new social norms – which often clashed with traditional ways of life. The anti-religious campaign was received especially negatively. Nonetheless, Poles and Latvians in the national village councils sought to preserve elements of their cultural identity, using the limited space for autonomy that the councils provided.

Collectivization met with resistance from both Poles and Latvians. As relatively wealthier groups, they became early targets of repression, framed as saboteurs and spies for foreign powers. Dekulakization, arrests, and deportations altered the ethnic composition of Belarusian villages. Minority participation in councils declined, and membership in kolkhozes was largely coerced. Some individuals abandoned farming altogether and moved to urban centers to work in newly established factories.

In the mid-1930s, Stalin initiated full centralization of the state, treating all forms of diversity as threats. Under the slogan “national in form, socialist in content” authorities sought to suppress expressions of national distinctiveness. The use of minority languages in council administration diminished; the principle of native-majority representation was abandoned; textbooks in minority languages ceased to be printed for higher grades; and opportunities for mother-tongue education became almost inaccessible for peasant children. Growing impoverishment limited social aspirations, while the anti-religious campaign targeted the spiritual roots of national culture. By the early 1930s, national village councils had been stripped of any real autonomy, retaining only fiscal and registry functions. Leadership appointments were made centrally, budgets were controlled by the district level, and all non-state social organizations were dissolved, except for clandestine religious groups.

From 1934 onward, national administrative units were gradually dismantled. The final elimination of Latvian councils in Soviet Belarus was closely connected to the consequences of the Latvian Operation of the NKVD, while policies concerning the Polish minority had already largely been implemented before the Polish Operation of the NKVD, which served mainly to eradicate the remaining traces of Polish institutional presence in Belarus. The liquidation of Polish councils was preceded by the transformation of Polish schools into Belarusian.

Nevertheless, the history of the national village councils left a lasting mark on the experience of Belarusian minorities. It reveals the complex network of relations between central authorities and local communities, mechanisms of political control, strategies of minority survival, and ways of preserving cultural identity under conditions of restricted autonomy. These findings deepen our understanding of Bolshevik nationality policy and provide a starting point for further analyses of minority situations in authoritarian and totalitarian systems.

Słowa kluczowe w języku angielskim

Soviet Belarus, Bolshevik nationality policy, Latvians, national minorities, national village council, interwar period, Poles, Soviet Union.